

До останнього подиху (фрагменти)

Таїр Халілов

Але людина створена не для поразки. Людину можна знищити, а здолати
не можна.

Ернест Гемінгвей

Він був старий і тяжкохворий. Тягнулася вже четверта доба, відколи в роті не було ні краплини води, ні крихти хліба. Про хліб він не думав, йому дуже хотілося пити. У роті пересохло, язик став, як дряпучий наждачний папір. Наче висохли нутроші. Насилу роздирав злиплі, запечені й потріскані губи. Він не відчував голоду, тільки нестерпна, виснажлива спрага доводила до запаморочення. Спрага пересилювала усі страждання і хвороби.

— Води, води... — шепотіли його губи.

А вода була поруч. Варто було встати, зайти на кухню, пустити з крана воду і пити досхочу. Та як же встати, коли немічне тіло, виснажене старістю і хворобами, відмовляється слухатись, коли руки й ноги не рухаються. Сталося найстрашніше, те, чого він найбільше боявся, — хвороба міцно прикувала його до ліжка і зробила нерухомим. Надворі літо, у вікно залітають радісні дитячі голоси, десятки, сотні, тисячі людей кругом тебе за стінами будинку, а ти, старий і хворий, нікому не потрібний, як малюк у лайні, лежиш самотньо в ліжку і не можеш ні поворухнутися, ні встати. Кляті крижі! Замість хребта, ніби розжарений шворінь... Від болю тріщить голова, до горла підступає нудота, вивертає всі нутроші. Та він не втрачає ясного розуму. Він міг думати і пливти безмежним океаном уяви і пам'яті, міг відволіктись, забутись.

Старий уперше в житті був таким самотнім. Він кликав сина Есфета, який жив на далекій півночі і працював інженером на гірничорудному комбінаті, якому сусідська дівчинка встигла дати телеграму.

Старий чекав. Терпляче чекав. Йому лишалося тільки чекати. Він чекав, коли хтось постукає, зайде до нього і дасть досхочу напиться. Він знав, що вмирає, та перш ніж попрощатись із життям, заплющити назавжди очі, піти в небуття, йому хотілось уволу напиться, вгамувати пекельну спрагу. І ще він боявся померти в порожній міській квартирі. "Собаке це діло — гнити, як стерво, у себе в ліжку... Людина мусить померти гідно, і її тіло має бути поховане в землі", — роздумував старий.

Він чекав хоч на когось, хто б напоїв його, а потім уже можна й помирати. Та найбільше хотів побачити сина.

І раптом... пролунав дзвінок! Може, причулося? Чи не марить? Дзвінок повторився, йому почувся мелодійний передзвін. Він ще ніколи не чув кращої музики, ніж ця. Як він ожив!

— Есфете! Сину мій! — закричав він. Йому здалося, що від його крику задрижали

стіни будинку, а насправді із його горла вирвалось кволе хрипіння. — Я зараз! Ось тільки підійду до дверей і відчиню. Ти тільки не йди! Будь ласка, не йди.

Зробив неймовірне зусилля, щоб поворухнутись. Нестерпний біль пронизав тіло, та він зумів повернутися набік, не втримавшись на краю ліжка, впав на підлогу і знепритомнів.

Він повільно приходив до тями. Йому здавалося, що йде безкрайньою розпеченою пустелею, по коліна вгрузаючи в гарячий пісок, а над головою немилосердно пече яскраве і палюче сонце. Ледь пересуває важкі ноги і весь час повторює: "Пити! Пити! Пити!". Несподівано попереду заблищало водяне плесо. Мабуть, це марево? Після війни йому довелося побувати у геологорозвідувальній експедиції й не раз перетнути сипучі піски барханів. Що таке для людини вода, дізнався на фронті, у катівнях КДБ і в пустелі. Крапля води дорожча за золото, коли її нема.

Водяна смуга виблискувала і вабила до себе, кинувся до неї і незабаром опинився біля озера з чистою прохолодною водою. Припав до води, як у дитинстві біля річки, і почав жадібно пити. Але чому вода не вгамовує спрагу? Чому всередині все горить? Марево? Омана? Побрів далі, почав підійматися на бархан, але зірвався і скотився вниз. Тоді став повзти. Сипучі піски під долонями раптом перетворилися на дзюркотливі струмки. Із насолодою підставив рота під цівку прохолодної вологи і з головою зануривсь у потоки води, на які перетворився пісок. Уже й бархани хвилями накочувалися на нього. Та це ж солоня вода! Це море! Він добре пам'ятає смак морської води. Гірко-солоня водою не нап'єшся. А ось і чайки, білокрилі прожерливі птиці з тужливим криком, що роз'ятрює душу. Він безпомилково знає, що коли зараз впливе на берег, то побачить рідне село он за тою горою. А там, під горою, стоїть маленький низький будинок, покритий червоною черепицею, оточений гостроверхими тополями і в'юнким виноградом. Морською водою, звісно, не нап'єшся. Треба бігти додому. Мати, певно, з долини принесла джерельної води. Ось де зможе напиться води. Він вплив на берег і, не озираючись, подався додому. Із заплющеними очима може знайти дорогу додому. Тут йому знайомі кожен камінь, кожен кущ, кожна стежинка. Босоногим зірвиголовою сховався їх уздовж і впоперек. Позаду хлюпоче море, над головою — голубінь неба і сліпуча жовть сонця. Легко підстрибуючи, здійснюється на крем'янисту, зрізану колесами гірську дорогу. "Скільки ж років цій дорозі, — подумав він, — тисяча, а може, більше?" Так зрізати міцну гранітну породу колеса могли тільки за багато століть... Ця дорога завжди хвилювала його уяву й тривожила душу. Століття викарбувалися на її поверхні. Хто тільки нею не їздив і не ходив: від давніх завойовників, що забирали в рабство жінок і дітей, до німців у двадцятому столітті, що вели на розстріл партизанів і мирних людей, а в кінці війни ще й енкавеєсівці гнали все село... Скільки ця дорога бачила сліз... У наші дні її розширили, вирівняли і вкрили асфальтом, а перед війною дорога мала ще свій первісний вигляд. Не збереглася вона, як не збереглося багато історичних пам'яток, пов'язаних із долею народу, їх нищили так само, як і народ.

Опустив голову, постояв роздумуючи, повернув ліворуч, обійшов гору, на яку не раз

підіймався, і побачив батьківську хату, а в дворі — матір. Як давно не бачив матері! Як він скучив за нею. У нього солодко защеміло серце. "Дивно, — подумав він, — я ж старий, а почуваю себе дитиною, наче мені одинадцять років..."

Побачивши його, мати сплеснула руками. Попросив води. Та мати його не почула, а, мабуть, здогадалася по губах, що він просить пити, витерла вологі руки фартухом, заклопотано забігла в дім і повернулася із глеком у руках.

Узяв із материних рук глека з водою, припав до нього. Пив великими ковтками, вода тонкими цівками стікала з кутиків губ на груди і мочила на животі сорочку. Але чому він не може напиться? Горить, сушить всередині, наче тисячі шайтанів смажать його в жаровні. Застогнав, розплющив очі й побачив над собою пожовклу бетонну стелю, міську квартиру, в якій прожив більше тридцяти років. Хтось знову натис на кнопку дзвінка і прислухався.

— Есфете! Хлопчику мій! Я знаю, це ти. Крім тебе, у мене нікого немає! — захрипів і зробив ще одну спробу — повернувся обличчям униз.

Намагався повзти. І це йому вдалося, повз, наче полоз, але знову нестерпний біль пронизав усе тіло до кісток, тому шарпнувся й обм'як, провалився у прірву. Довго лежав нерухомо: ні почуттів, ні думок. Нарешті вдалині заблимав кволий вогник. Він то гас, то загорався, наче маяк на високому скелястому березі. Придивився і впізнав світло у своєму вікні... Тої ночі вони з батьком їхали з весілля зі Старого Криму від дядька, що видавав дочку заміж. Мати не поїхала, залишилась удома з сестрою.

Ніч була глупа, безмісячна, беззоряна. Гори окутував морок. Було дивно, як це коні, яких ніхто не поганяє, в пільмі знаходили дорогу і навіть не спотикались. Йому здавалося, що за кожним поворотом на них чекає смертельна загроза, а в силуеті кожного придорожнього куща чи каменя йому ввижався розбійник чи шайтан, про витівки якого чув, відколи себе пам'ятає. Солодка дрімота томила його всю дорогу, іноді холодне тремтіння пробігало шкірою, та він тиснувся до батька, і йому було вже не так страшно. У дитинстві він дуже боявся темряви. Вночі іноді стукне віконниця чи вітер завіє за вікном — тоді затремтить, залізе під ковдру і труситься, потіє, задихається, та голову з-під ковдри не висуне... Вдома всі сплять, лише йому не спиться, вловлює кожне шарудіння, кожен звук уночі, і ввижаються йому страшні видива... Згодом уява у важкі хвилини його не раз виручала. Можливо, лише завдяки своїй уяві й дожив до глибокої старості. "Уява, як сонце, освітлювала мені дорогу", — думав старий.

Батько пішов на роботу в сад, а сестри із глеками рушили по воду до джерела. Сонце встає з-за гір, наче піднімається із дна моря... Гори купаються в сонячному промінні. Йому розпирає груди, він бачить схід сонця, гори, чує спів пташок. Він біжить до моря, а мати дивиться йому вслід і не може надивитись. Він усім своїм еством відчуває її погляд і чує її шепіт: "Жеребчику мій! Хай тобі завжди буде добре..."

Хлюпоче море. Один за одним набігають буруни, шурхотять галькою і з шипінням захлинаються. Над ними літають чайки. Він зриває із себе одяг, пірнає в зелену безодню. Із розплющеними очима пливе, хапаючись за підводні камені. Зовсім близько

плавають риби, він намагається їх упіймати, але вони втікають. Ось уже тисне у вушні перетинки, стискує в грудях, вискакує на поверхню. Мружиться від яскравого сонця і пливе до берега.

Він навчився плавати давно. Йому здавалося, що може перепливати море. І за цю зухвалість море одного разу ледь його не проковтнуло.

Море штормило. Він із хлопчиками стояв на березі. Хвилі народжувалися десь у далині, у череві моря, а потім росли, надувалися, набирали силу і хижо наближалися до берега. Ніхто не наважився ступити в розбурхане море. А він наваживсь. Скинув із себе одяг і бездумно кинувся в обійми розгніваного моря. А коли опам'ятався, берег невпинно віддалявся від нього. Він з відчаю закріпив руками й ногами, та хвилі на своїх крутих спинах відносили його все далі в море. Ось тоді він уперше розгубився й запанікував. Але саме в останню мить, коли, здавалося, він уже приречений, його осяяла рятівна думка. Він не став даремно витрачати сили на опір хвилям, а, пірнаючи під воду, помаленьку став просуватися до берега. І, коли, знесилений, тремтячими руками, нарешті вхопився за камінь і відчув під ногами твердь, раптом заплакав. Ніколи ще не любив він так життя, як у той момент. Він був за крок від смерті, та знову бачить сонце і своїх розгублених друзів. Пізніше він багато разів дивився в очі смерті, та цей випадок із морем запам'ятав назавжди. "Море, як і життя, не прощає легковажності й помилок, — подумав тоді. — Я переміг смерть, бо дуже хотів жити. Коли я був хлопчиком, то боровся з морем, а зараз не можу зробити цих кілька кроків до дверей. Людська слабкість, як злидні і підлість, однаково принижують людину. Тоді я міг втопитись, але все одно вигріб на берег. І зараз я доповзу і відчиню двері, чого б це мені не коштувало. Ти тільки не йди, синку. Я обов'язково дійду і відчиню тобі двері. Я ніколи не мав богатирської сили, але завжди відзначався впертістю характеру, а сила волі, мій хлопчику, щось-таки важить...".

Він увесь напружився, протягнув дрижачі руки вперед, обдираючи нігті, судомно вчепився всіма пальцями в підлогу, відштовхнувся ногами і втратив свідомість.

Довго приходив до пам'яті. І знову перед ним постав босоногий хлопчик-примара. Він виник наче із сонячного світла, що проникало крізь віконне скло і гардини. Він дивився на себе збоку, з вершини життя, з вершини прожитих років. Ось він — карокий і білозубий зірвиголова і водночас сором'язливий. Над правою скронєю стирчить вихор, якого не можна вкласти ні слиною, ні водою. Засмаглий, бадьорий і невтомний, улітку він ходив у коротких штанах нижче колін і у вицвілій ситцевій сорочці, зшитій руками матері. Він нічим не виділявся серед своїх ровесників: ні високим зростом, ні красивим тілом, ні фізичним дефектом, якщо не зважати на два вихори на тім'ї.

Хлопчик стояв і дивився на нього. Старому захотілося погладити його по голові, як колись гладив батько. Він кликав, просив підійти хлопчика ближче, але той стояв у струменях тремтливого світла, де копошилися золоті пилинки...

— Що, не впізнав? — посміхнувся хлопчик.

— Як не впізнати? Впізнав, звичайно. Ти зовсім не змінився.

— Якщо впізнав, то давай поговоримо. Все одно нас ніхто не почує. Іноді дорослим людям корисно зустрітись зі своїм минулим. Людина не повинна забувати свого дитинства.

— Певно, що так. Зустріч з минулим іноді дарує хвилини щастя.

— Здається, ти багато страждав і багато бачив усього на віку, — співчутливо мовив хлопчик.

— Краще не питай... Одному Аллаху відомо, що довелося пережити.

— Вибач, я не хотів тобі робити боляче. Мені здається, коли ми були разом, ти був щасливий.

— Певно, що так.

— Ти на мене не сердишся? — запитав хлопчик.

— Що ти! Я б із радістю повернувся до тебе, якби це було можливо...

— Не журись... У тебе ж лишилася пам'ять.

Хлопчик усміхався і тягнув час.

Та хлопчик раптово зник, як і з'явився. Розчинився в промінні сонця. "О, Аллаху, що лишилося від того хлопчика у цьому помираючому, немічному старці?! — усміхнувся він. — Навіть вихор витерла стареча лисина..."

Якби він глянув зараз на себе в дзеркало, то, замість обличчя, побачив би згусток оголених почуттів: біль, страждання, відчай, напругу, рішучість, упертість, виснаженість і надію. Й очі, на все обличчя лише очі... Втомлені й печальні очі старого чоловіка. "Що виробляє з людиною час? — подумав він. — Іноді після довгої розлуки людину рідну не впізнаєш..."

Спочатку він болісно звивав до змін своєї зовнішності. Та згодом махнув рукою на свою колишню привабливість. Який уже є! Не робити ж із цього трагедії. Але гідності людської він ніколи не втрачав.

"Якби я був негарним, Еміне мене б не полюбила. Значить, було в мені щось таке, що завоювало її серце, — вдоволено подумав і тут же себе осмикнув: — Не втішай себе, старий. Усе вже в минулому. Ну й що? Все, зрештою, минає. Так і проходить життя. І немає чого себе мучити..."

Знову перед внутрішнім зором виникли його село і скелястий берег моря. Йому ввижались гори, біля підніжжя однієї з них, у міжгір'ї, дзюркотів струмок, струмок його юності, струмок його кохання.

Еміне ще дівчиною з великим мідним дзбаном на плечі разом із подругами ходила по воду, а він зачаровано дивився їй услід... І перше освідчення відбулося теж біля джерела. Так що в його пам'яті кохання й джерело — єдині. Тут, біля джерела, вони розлучилися на довгі роки.

Він згадував її щодня. Та що згадував? Жив нею! Він слухав її дихання, биття її серця, відчував запах її волосся, що пахло сонцем і морем, гвоздикою і васильками, яких багато росло у їхньому дворі. Коси до пояса, гаряча, чиста і юна, вона запам'яталася такою на все життя. Були хвилини, коли вони забували усе на світі й кидалися в обійми одне одному. Коли переверталися земля і небо, гори і моря, зорі й

місяць. Коли твердь утікала з-під ніг і вони ставали невагомими й безтілесними, з'єднавшись в одне ціле, пливли у небесному просторі... Коли захоплювало дух і ти не пам'ятав — минула вічність чи одна мить...

У його житті було багато такого, що він хотів би забути, викреслити із пам'яті. Але що було, то було. Людська пам'ять не магнітофонна тасьма, з якої можна стерти непотрібний запис...

— Я ніколи тебе не зраджував, — шепотів пошерхлими губами, — я пройшов усю війну, вмирав і воскресав. Твоя любов була моїм оберегом, давала мені сили вижити. Але хіба я винен, що так трапилось?..

Наступного дня після війни старому вручили квиток до Середньої Азії і повідомили, що до Криму йому їхати заборонено. Однак старий вирушив додому. На його подвір'ї господарював незнайомец, який викликав міліціонера. Старого відвели в контору, а згодом відправили до Середньої Азії. Старий не убив тих, хто образив його вдома, через сподівання зустріти свою родину та наречену. Він довго переховувався від коменданта, хоча за це могли дати двадцять п'ять років ув'язнення. Випадково він зустрів свого односельця, який розповів йому, як усе відбувалося.

Вони сиділи у темній і присадкуватій узбецькій мазанці, куди ледь просочувалося денне світло крізь припасований у стіні шматок брудного жовтого скла.

Двоє осиротілих чоловіків сиділи один навпроти одного. Посивілий і згорблений Абляким-ага не розповідав, а повільно, крапля за краплею, видушував із себе біль і образу.

— Удосвіта грубо постукали, — почав Абляким-ага. — Відсовую засув — на порозі озброєні люди.

— Именем советского государства за измену родины... — зачитав офіцер і на збори дав десять хвилин.

Коли ми вийшли, то я побачив, що всіх селян під дулами автоматів зганяють до купи. Чому вони тут, а не на фронті? Ще ж ішла війна. Хтось вигукнув, що нас усіх розстріляють. Що тут почалося?! Плач, крик, лайка... Серед нас були тільки старі, жінки і діти. Спросоння я не міг дотелемкати, що робиться. Солдати начебто свої, із зірками на кашкетах, говорять російською мовою...

Зібрали усіх біля сільради. Втікати нема куди. Та куди втечеш? Усе село оточили з кулеметами... До вечора тримали проти неба, а на ніч зачинили всіх у хліві, де влітку сушили тютюн "Дюбек". Село спорожніло, наче вимерло. Тільки недоєні корови ревуть та собаки гавкають...

Уранці понаїжджали "студебекери", ЗіСи, полуторки. Загнали нас на машини і повезли на залізничну станцію. Там напхом напхали у вагони і повезли кого на Урал, а кого в Середню Азію. Довгі ешелони один за одним, напхані людьми... Чи варто знати тобі, як, разом із конвоем, за нас взяли дизентерія, моровиця і щодоби з ешелону конвоїри, розгойдавши за руки й за ноги, викидали мертвих старих і дітей? Лише одному Аллаху відомо, скільки в дорозі вимерло наших людей. Під кінець нашої мандрівки порідшало у вагонах.

Так ми потрапили до Середньої Азії. А там нас зустрічали, як ворогів. Та, слава Аллаху, світ не без добрих людей. Тому й вижило трохи наших.

Везли нас місяць. А потім тих, що лишилися живими, вигнали на перон і розвезли в запуснені кишлаки. Ні їжі, ні одягу. Закип'ятити окропу нема як. Натщесерце з'їси два-три урюки, нап'єшся води з арика — і вважай, що ти вже покійник. Смерть так розперезалася — сім'ями вимирали. Не встигали ховати мерців. Та й ховати нікому. Не було чоловіків. Померлих ховали матері. Розгребуть руками землю, вириють яму, закопають, а вночі шакали відривали мертвих дітей і роздирали на шматки...

Через день після того, як усіх розквартирували, тих, хто міг ще триматися на ногах, погнали на бавовняні поля. Стояла неймовірна спека, задуха, дихати нічим, а нас, майже голих, немічних, змушували працювати під нестерпним сонцем з ранку до вечора. Місцеве населення обзивало нас продажними татарами, вас сюди, кажуть, не на роботу, а вбивать привезли. Пускали плітки, що ми кровожерні, що на потилицях у нас третє око, а на голові — роги. Простий люд вірив цьому і цурався нас. Наче ми могли заподіяти зло. Було дуже погано. На моїх очах віддали душі Аллаху твої і мої діти. Сам їх ховав. Як батьку ховати своїх дітей, Бекире?.. За що вони нас так? Кому це треба? У чому наша провина? А ми думали: війна закінчується, почнемо добре жити. Люди раділи, із квітами вибігали назустріч своїм танкам. Краще б їх ще тоді подавили тими танками...

Все інше ти знаєш сам, — понурив голову Абляким-ага і додав:

— Наречена твоя, Еміне, під час окупації потрапила до німців. Забрали її в Німеччину. Що з нею — не знаю. Твій батько не повернувся з трудармії. Мабуть, пропав там.

Він упав на коліна і, гірко ридаючи, бив себе кулаками по голові. Раптом побачив перед собою змію.

...Якось у дитинстві в нього на очах відбулася страшна жорстокість. На стелі їхньої веранди ластівка звилала гніздо і вивела ластів'ят. Одного разу він вийшов на веранду і заляк: до гнізда повільно підкрадалася змія. Четверо сліпих і голих ластів'ят пороззявляли жовті дзьобики і радісно запищали, прийнявши змію за матір, але наступної миті раптом затихли і причаїлися. Прилетіла мати-ластівка і стала збуджено кричати і безпомічно літати над своїм гніздом. Його заціпило від жаху, він бачив, як змія підповзала все ближче і ближче, незважаючи на відчайдушний крик ластівки. Ось змія запустила голову в гніздо і поковтала одне за одним усіх ластів'ят. Він втратив дар мови і, як це буває іноді уві сні, не міг ні крикнути, ні зрушити з місця. А потім раптом зірвався і побіг до батька, який працював на городі. Коли вони прибігли, змія вже відповзала. Вони її збили зі стелі, вбили, розрізали і вийняли мертвих пташенят. Єдиною втіхою було те, що змію покарали...

Вони вбили вас! Вони проковтнули вас! Відчував на собі погляди матері й сестер. Як йому було жити далі?

Він повернувся до міста і став шукати роботу. В одній школі директор наважився взяти його викладати російську мову і літературу, але незабаром його звільнили, бо

кримським татарам не можна працювати у школах і ВНЗ. Він влаштувався на заводі і працював слюсарем. Життя поступово налагоджувалося. Але людська підлість знову нагадала про себе. Одного разу він у розмові з приятелем-земляком, з яким разом учився в інституті, воював і вважав своїм другом, звинуватив у своїх лихах Сталіна. Колишній товариш написав на нього донос.

За ним прийшли вночі. Він саме повернувся з нічної зміни і ліг відпочивати. Двоє в цивільному показали ордер на обшук і арешт. Коменданта взяли у свідки.

Двоє в цивільному вивели його на вулицю, наказали сісти в "Победу" на заднє сидіння, дивитися під ноги і не крутить головою.

Місто спало. Його везли погано освітленими вулицями.

Незабаром він опинивсь у підвалі держбезпеки. Там його догола роздягнули і піддали принизливій процедурі обшуку. Обрізали всі гудзики, крім одного, і зачинили у камері підземної тюрми...

На першому допиті він зрозумів, що його арештували за доносом приятеля, який на листках із шкільного зошита описав, як усе відбувалось у пивниці, й додав дещо від себе. Він заперечував, казав, що його шантажують, і вимагав очної ставки, все ще вірячи, що приятель передумає його "закладати". Але той підтвердив свої показання.

— Ви вчинили, як справжній патріот, — сказав слідчий. — Ви вільні, товаришу.

...Допити відбувалися вдень і вночі. Одного слідчого змінював другий. Його настирливо допитували. Від нього вимагали зізнань — змушували покаятися в тому, чого він не робив. Правда, не били. Культурно поводитися. Могли три доби морити голодом, а потім раптом нагодувати оселедцями і не давати води. Але найгірше було переживати безсоння. Йому багато діб не давали спати. Удень спати забороняли, а вночі водили на допити. Тьмяну лампочку в камері замінили на сліпучо яскраву і змушували дивитися на світло. Варто було відвернутись або заплющити очі — відчинялося вічко і лунала команда:

— Не спати!

А вночі той же голос гарчав:

— На допит!

У його свідомості весь час звучало:

— Не спати! На допит! Не спати! На допит!

Йому пригадали все: і відступ, і оточення, і полон, і те, що ледь не з його вини Німеччина окупувала Крим. Його звинувачували у зраді, в шпигунстві, антирадянській агітації. Особливо старався старший слідчий на прізвисько Гюрза, з надзвичайно довгою шиєю і маленькою голівкою. Його живі зелені очиці впивалися у свою жертву. Його діймала сверблячка, він оскаженіло чухався і ковтав пігулки.

— Я розв'яжу тобі язика, наволоче! — верещав і лаявся, як запеклий кримінальний злочинець.

— Я — капітан Червоної Армії, — захищався він.

— Ти — ворог радянської влади! Щоб тебе задушить, достатньо того, що ти — кримський татарин, — ехидненька посмішечка клеїлася до його губ, і для кращого

ефекту Гюрза розмахував над головою мармуровим пап'є-маше. — Ти — іноземний агент! Хто вербував тебе, шалаво?!

— Ніхто мене не вербував.

— На кого працюєш, гаде? — наливав із графіна склянку води Гюрза і, смакуючи, демонстративно пив перед ним.

Від одного вигляду води він непритомнів. Тоді Гюрза наливав повну склянку води і тонкою цівкою лив йому на голову. Вода розтікалася по брудному обличчю. Він приходив до тями, облизував мокрі губи і ще гостріше відчував спрагу.

— Дайте води, виродки...

— Ти знову за своє, гаде! — оскаженіло чухався Гюрза. — В карцер його!

Від постійних допитів у нього паморочилося в голові. Він боявся збожеволіти і молив Аллаха, аби до його заґратованого віконечка підсіла якась пташечка, щоб він хоч трохи забув про свої тілесні й душевні страждання.

"Що відчуває кат, знущаючись над своєю жертвою? — подумав він. — Свою перевагу, безкарність, фізичне задоволення? Певно, перше, друге і третє".

Він мучився і страждав від безсилля. Терпів, аби витримати тортури.

...Того дня його, напівживого, притягнули з карцеру в кабінет слідчого і посадили на пригвинчений до підлоги табурет. Він не міг сидіти і падав. Його підтримував охоронник.

Гюрза був зібраний і рішучий. Очевидно, його діймали начальство і відведений йому час.

Гюрза похвалив старого, що той витримав допити і довів, що він, Керимов Бекир Асанович, 1918 року народження, викладач історії, капітан запасу, кавалер кількох урядових нагород, не пов'язаний з іноземними розвідками і не вів антирадянської агітації, і запропонував під цим підписатися. Лампа світила старому в очі, літери розпливалися, коли він ставив свій підпис насправді під повним визнанням своєї провини. Під час трибуналу прокурор вимагав засудити старого до розстрілу.

Із судової зали його завели в камеру смертників, яка була без вікон і нагадувала склеп. Було безглуздо марно вмирати. Якщо вже вмирати, то хоча б за велику ідею чи благородний вчинок. А вмирати за те, що облаяв вуса тирана... У свій смертний час, як не дивно, він почував себе розкуто і без істерики. Ні на кого не тримав зла. Підклавши руки під голову, дивився на темну стелю похмурої задушливої камери смертників і підводив підсумки свого короткого життя: закінчив інститут, пройшов від початку до кінця усю війну. Тільки збирався жити. Пригадав фронтових друзів, живих і мертвих, з ким ділив хліб і сіль тяжкого ратного життя. "Незабаром і я буду з ними, — думав він. — А Гюрза, мабуть, не воював, ховався в тилу і душив невинних людей. Як би я хотів опинитися з ним у рукопашному бою. З яким би задоволенням я всадив у нього штик і розплющив прикладом його зміїну голову".

Усю ніч він не спав. Уранці, коли за ним прийшли, подумки попрощався з життям. Та, видно, у книзі долі йому ще було відведене життя. Він так і не зрозумів, за що його помилювали. Можливо, надто білими нитками була шита його справа, а можливо,

зважили на його бойові заслуги, що було малоймовірно. Очевидно, потрібна була дармова, налякана до смерті, покірنا рабсила. Як би там не було, із камери смертників його повторно повели до судової зали, де смертну кару замінили на двадцять п'ять років каторжної роботи і на п'ять років позбавлення громадянських прав.

Етапом він потрапив на Колиму. І пробув би там усі двадцять років, якби не помер Сталін, але в цій країні все спізнюється... Його звільнили тільки в 1956 році. Та ще довго не відпускали страшні нічні видива: табір, собаки, бараки, наглядачі будили серед ночі й до ранку не давали заснути.

Старий влаштувався на роботу в геологорозвідувальну експедицію, де зустрівся зі своєю нареченою Еміне.

Так у долині Тянь-Шанських гір відбулися їхнє запізніле побачення і перша ніч після багаторічної розлуки. Бідна Еміне за ці роки пережила не менше за нього. Спочатку вона потрапила до рук німців під час облоги й опинилася в німецькій неволі, а потім, після війни, як "добровольця і помічника" фашистської Німеччини, її пропустили через усі кола пекла сталінських концтаборів. Усю ніч він слухав її розповідь, проклинав землю і небо, плакав, а на ранок запропонував їй вийти за нього заміж.

— Для чого тобі така жінка? — запитала вона. — Шукай собі іншу.

— Почнемо все спочатку, — відповів їй.

Вона працювала кухаркою в їхньому загоні. Жили у похідному наметі, а коли повернулися в місто, зняли квартиру і розписалися в загсі.

Через два роки їм виділили двокімнатну квартиру, в якій вони виростили свого єдиного сина, де постаріла, померла Еміне і в якій він лишився самотнім і немічним.

Він лежав обличчям униз, поклавши голову на схрещені руки, і його змучений погляд блукав на запиленому вікні, пожовклому тюлі, вицвілих гардинах, на дешевій пластмасовій люстрі, густо вкритій пилом, на стіні, де висів їхній портрет з Еміне, зроблений ще в молоді роки після народження сина. Вони сиділи, притулившись одне до одного, й Еміне довірливо схилила голову на його плече. Він пам'ятав той день, коли вони фотографувалися. Якось у вихідні вони лишили свого хлопчика хазяйці, в якій знімали квартиру, і пішли погуляти в місто. Коли проходили повз фотостудію, Еміне запропонувала:

— Давай сфотографуємося. Як виросте син, то хай бачить, які ми в нього молоді, — а то може подумати, що у нього завжди були старі батьки.

"У той день у тебе був гарний святковий настрій, і в мене теж, — сказав він. — Після фотостудії я купив тобі червоні й білі троянди і ти була дуже радісна. Для чого ти вмерла раніше за мене? — докоряв її. — Ти ж бачиш, як мені самотньо й погано. А з тобою мені завжди було добре. Навіть на схилі віку. Ти панічно боялася старості й смерті. Але ж, люба моя, старість і смерть не питають дозволу, чи ми готові до зустрічі з ними. І якщо добре подумати, то не такі вже й страшні вони. Гірка самотність у старості. І гірка смерть у молодості. Та якщо життя прожив не марно, то не страшно померти в оточенні близьких людей, знаючи, що вони тебе по-людськи поховають.

Зрештою, і від життя втомлюєшся. Не вічно ж отруювати небо своїми міазмами. Подивися, на кого я став схожий. Мені так не вистачає тебе... Якби ти була поруч, я б не був таким нещасним.

Пам'ятаєш, як ми мріяли? Підросте син, стане дорослим, одружимо і будемо няньчити онуків. Але не все у житті складається так, як того хочеш. Та ми не ображаємося на сина, правда ж? І він, гадаю, на нас теж. Поставили на ноги, дали освіту. Все інше залежить від нього самого. Не знаю, як ти, але в мене до нього претензій немає. Він живий і здоровий, і я щодня молю Аллаха, щоб той оберігав його".

Він дивився на дружину із глибоким сумом. Після її смерті він часто зупинявся біля сімейного портрета і уважно розглядав обличчя Еміне. Йому здавалося, що вона хоче сказати йому щось важливе, що не встигла сказати за життя. Він не витримував її пильного погляду, опускав голову, йшов на кухню, варив міцну каву, якої вчасно зробив великий запас, пив повільно, тримаючись за поручні, спускався сходами вниз. На вулиці біля під'їзду сідав на одну з лавок, на яких полюбляли сидіти старенькі бабці. Заспокоївши дихання, брав із поштової скриньки свіжі газети і знову піднімався на четвертий поверх, відчиняв обтягнуті дерматином двері зі скляним вічком, зітхаючи, переступав поріг і замикався на ключ.

Усі дні він проводив удома. Раніше, коли ще дозволяло здоров'я, часто приєднувався до гравців у доміно, які разом із ним спалювали рештки життя у затінку крислатих кленів. Після смерті дружини спілкування з людьми стало обтяжливим. Його дратували галасливі й веселі розмови. Навіть телевізор не дивився. Іноді, правда, переглядав новини. Його єдиною втіхою були спогади і книжки. Здебільшого він жив спогадами.

Коли закінчувалися продукти, брав господарську сумку на колесах і сунувся до крамниці або на базар. Запити в нього були невеликі, пенсії вистачало, та й син іноді переказував гроші. Листи писати син не любив, роками міг мовчати. І, коли приходив грошовий переказ, він радів не так грошам, як його увазі. Вдома обходився без сторонньої допомоги, доки не занедужав і зліг.

"Сьогодні рівно три роки, сім місяців і чотирнадцять днів, як не стало тебе, — звернувся до Еміне. — Незабаром прийду до тебе. Вже лишилося недовго. Ти не уявляєш, як нестерпно боляче бачити твій одяг у шафі. Іноді здається, що ти поїхала до сина і маєш повернутися разом із ним".

Різкий дзвінок змусив його здригнутися. Він підняв голову і тужливо глянув на двері. Хто там? Невже син? А хіба чужа людина стала б так довго добиватись до нього? Він звернув увагу на сонце, воно вже опустилося за дах будинку. Коли він починав повзти до дверей, сонце світило у вікно. "Виходить, я повз кілька годин, — подумав він. — Хто ж усе-таки за дверима? Але хто б ти не був, хай благословить Аллах твоє терпіння, — скорчився від болю, зробив ще один ривок і вперся головою у двері. — Таки доповз". Йому здавалося, що він чує дихання того, хто стоїть за дверима. І раптом той, хто терпляче дзвонив і сопів за дверима, пішов. Він чітко почув, як зашаркали підошви залізобетонними сходами, а потім і зовсім затихли. З відчаю гукнув щосили услід

людині, та лише прохрипів. Людина забрала з собою його останню надію. І тоді він уткнувся обличчям у руки і гірко-гірко заплакав. Він ридав, судомно схлипуючи і здригаючись усім тілом, як осиротілий, убитий раптовим горем хлопчик.

— Сину мій, — повторював він крізь сльози. — Як же так?!

Він почував себе на скелі серед безмежного моря, повз яку проплив рятувальний корабель і його не помітив. Він знав, що приречений, і приготувався зустріти смерть. Навіть перестав думати про воду. Повністю віддався на волю обставин. Мабуть, так судилося йому померти. Він перестав боротись і сподіватися, тому що боротьба лише тоді має смисл, коли є надія. Він просто лежав і розмовляв сам із собою.

— Есфете, хлопчику мій, — сказав він, — знай: якщо тебе хтось і любить до останнього подиху, так це твої батьки, тому що в цьому великому багатолюдному світі ми всі дуже самотні.

Він пам'ятав кожен рух свого сина, його рідну посмішку, його запах. Пам'ятав його перші кроки. Спочатку він купував сину повзунки й іграшки, потім — зошити й шкільну форму. Син підростав і став носити одного з ним розміру одяг і взуття, а потім переріс його.

"Мені хочеться тобі щось сказати, — продовжував він. — Вислухай свого старого батька. На порозі свого небуття я чітко зрозумів, що весь смисл мого життя зводиться до твого народження, хлопчику мій.

Коли я привіз тебе з пологового будинку, то був вражений кволостю людської дитини. Ти був такий маленький, такий безпорадний, що я ледь стримався, щоб не розплакатися від жалю до тебе. Я боявся взяти тебе на руки. Мені здавалось, що як тільки я тебе візьму, то зроблю тобі боляче або випущу з рук. Невже людина, яка народжується такою нещасною, кволою, таїть у собі такі можливості? Скільки ж у ній добра і зла, любові й ненависті, підлості і благородства, терпіння й енергії?

І в той же час, дивлячись на тебе, новонародженого, я відчув досі незнайомі гордість і впевненість у завтрашньому дні. Я відчував, що, доки ти є, я не помру. Буду жити й тоді, коли зникну, перетворюся на прах, тому що моє продовження — в тобі. Можливо, через це я найбільше боявся тебе втратити. Я молив Аллаха, щоб ти пережив мене. Людині вмерти легко. Протягом життя їй загрожує небезпека бути знищеною. Тисячі смертей чигають на неї від дня народження. Як я хотів, хлопчику, вберегти тебе. Як мені хотілося завжди бути поруч з тобою і вберегти тебе від усього поганого. І тому, хлопчику мій, до останнього подиху буде боліти моє серце за тобою...".

Старий пригадав, як він із семилітнім сином приїхав до Криму. Вони пішли шукати кладовище, але не знайшли і його. Там, де були поховані предки, розбили колгоспний сад. Він зірвав одне яблуко, але не зміг його їсти. Йому здавалось, що яблуко налите не соком, а людською кров'ю і сльозами. Він кинув його під дерево, взяв сина за руку, і вони поспішили на дорогу.

Попутною машиною добралися до пристані, де пересіли на катер, і через кілька годин були вже в Ялті.

Ялта їх зустріла теплом, затишком, музикою, безпечністю і запахом магнолій і

олеандрів. Місцем відпочинку вони вибрали Місхор — цей благословенний куточок землі. Щоранку спускалися до моря, неквапливо брели кипарисовою алеєю і виходили на пляж. Перед тим, як роздягнутись і зайняти місце під сонцем на чистій ріні¹, вони зупинялися біля довоєнного бронзового скульптурного ансамблю Алі-баба й Арзи-киз² і уважно розглядали роботу доброго майстра. А син разом з іншими хлопчиками залазив на плечі старого розбійника Алі-баби. Бідна Арзи-киз, поглинута своїми дівочими мріями, і не підозрювала, що її вистежують, як дичину. Вона чекає, коли наповниться її глек водою, не здогадуючись, що на неї чекає небезпека...

Якось навколо цієї скульптури зібралася група екскурсантів. Дівчина-гід розповідала групі красиву й сумну легенду про викрадену і продану в рабство красуню Арзи. Невільниця не витримала туги на чужині й через рік разом із сином кинулася в море, яке перетворило її на русалку. І ось відтоді щоночі у рік викрадення вона припливає до свого берега, дивиться на джерело, плаче і знову пливе у відкрите море. А джерело в цю ніч оживає, хлюпоче і починає текти з новою силою.

Один чоловік із групи несподівано запитав:

— А де ж місцеве населення?

І дівчина-гід тут же відповіла:

— Вони пустили німців у Крим, за це їх і вислали.

Вона, звісно, мала на увазі кримських татар, на що він із гіркотою зауважив:

— Люба дівчино, а хто ж, по-вашому, пустив німців в Україну, Білорусь і аж до Москви?

Дівчина зашарілася і не знала, що відповісти.

Годинами він сидів на березі моря, слухав шум хвиль і тужливий крик чайок, а в думках мандрував у далеке дитинство. Бачив батька, матір, сестер.

"О, Аллаху, — думав із болем і тугою, — за що?.. За що така кара?"

А син радісно бігав берегом, збирав відшліфовані водою камінчики і кидав їх у збурунене море.

"Любий хлопчику, моя любов до землі своїх предків незнищенна, — подумки звернувся до сина. — Я страшенно люблю її степ і гори, її небо, схід і захід сонця, пил її доріг. І буду любити до останнього подиху. І хотів би, щоб моє змучене тіло було поховане в рідній землі".

1 Рінь — крупний пісок, галька.

2 Арзи-киз — дівчина-татарка, яку під час весілля біля фонтану вкрав турок Алі-баба і продав у гарем султана. Навіть народження сина не розрадило полонянку. Разом із немовлям вона кинулася у бурхливі хвилі Босфору і перетворилася на русалку з дитиною на руках.

Чи знав я щастя? Складно відповісти. Та й хто може похвалитися своїм щастям? У житті стільки всього намішано: і радості, й печалі. Живеш — то вже щасливий. Жити варто хоча б для того, щоб розплющити вранці очі, побачити, як сходить сонце, як до тебе підбігає твоя дитина, цілує в неголену щоку і говорить:

— Доброго ранку, татусю!

Ти спочатку не розумієш, з чим тебе вітає дитина, а потім пригадуєш, що сьогодні у тебе день народження.

І знову він почув кроки. Рішучі кроки. Ось хтось швидко підходить до дверей, кілька разів лунає дзвінок. Такий жаданий дзвінок у двері. Згасла надія знову запалює його. Це додає сил. Він підняв голову і рішуче подивився на двері. Залишалося найважче — встати і відчинити їх.

— Сину мій, — кволо вигукнув він. — Я зараз, зараз...

Пересилюючи дикий біль у поясниці, він зібрав рештки сили, останнім зусиллям волі дрижачими руками судомно вчепився за косяк дверей, дотягнувся до засува замка і зрушив його з місця. Двері посунулись — і, втрачаючи свідомість, він побачив, як в очі вдарило яскраве світло...

Переклад з кримськотатарської Лідії Любимової